

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161

А. В. Вовк

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС: З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ

У статті досліджено походження терміну «експресивний синтаксис»; систематизовано й вивчено підходи до розгляду експресивного в синтаксисі; розглянуто поняття експресивності та мовної експресії, а також прийоми передавання експресії.

Ключові слова: експресивний синтаксис, експресивність, експресія, синтаксична конструкція, парцеляція, ампліфікація, лексичний повтор.

В статье исследовано происхождение термина «экспрессивный синтаксис»; систематизированы и выучены подходы к рассмотрению экспрессивного в синтаксисе; рассмотрено понятие экспрессивности и языковой экспрессии, а также приемы передачи экспрессии.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, экспрессивность, экспрессия, синтаксическая конструкция, парцелляция, амплификация, лексический повтор.

Relevance of the research is due to the need to study expressive syntax and expressive syntax means that, transforming syntactic units, significantly alter the semantics of artistic expression.

The study aims to: clarify the interpretation of the term «expressive syntax»; isolating and understanding of approaches for dealing with expressive syntax; a clear distinction between expressive speech and expression; understanding of the methods of transmission expression.

Achieving involves the following tasks: studying scientific literature on expressive syntax; a clear understanding of the terms «expressive», «expression», «syntactic structure», «parceling», «amplification», «lexical repetition»; acquaintance with the works of well-known researchers who have studied the expressive syntax.

The resulting conclusions and their novelty: the work is an attempt to systematically and comprehensively describe syntax as expressive language and speech category; examine the functioning of individual tools syntactic expression syntax and overall organization of a literary text; point out two approaches for dealing with expressive syntax; determine the status of expressive syntactic

© **Вовк А. В., 2016**

constructions; the difference between emotion and expression; give a list of events that are often referred to as expressive designs; establish a link between emotional and expressive in language.

Further research may be relevant as expressive category is still the subject of scientific debate, it actively explore the Ukrainian and foreign linguists.

Key words: expressive syntax, expressiveness, expression, syntactic structure, parceling, amplification, lexical repetition.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., у східнослов'янських синтаксичних студіях з'явився термін «експресивний синтаксис» [1, с. 149, 654], який застосовують для опису окремих синтаксичних явищ писемного мовлення, хоч у багатьох синтаксичних працях засади виокремлення експресивного синтаксису відрізняються [2, с. 52, 65].

Питання про експресивний синтаксис уперше сформулював Ш. Баллі, який уважав афективний чинник (експресивний) обов'язковим компонентом будь-якого висловлення [3, с. 20]. Особливість співвідношення інтелектуального та афективного рівнів висловлення Ш. Баллі і його послідовники вбачали в тому, що афективний рівень є обов'язковим компонентом висловлення, поза яким останнє не існує. Р. Якобсон стверджував: «Так звана емотивна, або експресивна, функція...має своєю метою пряме вираження ставлення мовця до того, про що він говорить» [26, с. 198]. Досить популярною є думка про те, що експресія за своїм виявом є значно ширшим поняттям, оскільки емоція в мові завжди експресивна, але експресивне не завжди емоційне [4, с. 121]. Переважно експресію тлумачать як семантичну категорію (визначальною для неї є функція впливу). У зв'язку із цим, на думку Ш. Баллі, в афективному чиннику потрібно розрізняти два завдання: вираження суб'єктивного світу мовця й використання мовних засобів для впливу на адресата [3]. В. Шаховський вважає, що на мовному рівні емоційність як психологічна категорія трансформується в емотивність (лінгвістичну категорію) [23, с. 9].

Експресивний синтаксис на сьогодні аналізують як мовну й мовленнєву категорії (М. Глазкова [5], С. Єрмоленко [9],

О. Матвійчук [15] та ін). Синтаксис художнього тексту, який передбачає вивчення мовно-виражальних прийомів, конкретно-чуттєвих образів в окремих творах та ідіостилі автора, посідає провідне місце в лінгвістичних працях уже багато десятиліть. Мовознавці сьогодні досліджують як функціонування окремих засобів синтаксичної виразності (Н. Конопленко [13], Л. Томусяк [19], С. Харченко [21]), так і загальну синтаксичну організацію художнього тексту (Н. Ладиняк [14], З. Омаєва [16], І. Шипова [25]).

Вирізняють два підходи до розгляду експресивного в синтаксисі: у першому підході експресія має тісний зв'язок з модальністю, у другому – з концепцією суб'єктних форм синтаксису [9, с. 222]. Синтаксичні засоби містять величезний експресивний потенціал, що виявляється передусім у їхній здатності стилістично варіюватися, передавати найтонші відтінки думки [12, с. 150].

Експресію синтаксичних одиниць пов'язують з «так званим аранжуванням смислів чи видозміною функціональної перспективи висловлення» [8, с. 274], мовні механізми експресивності – з людським чинником, а її техніку – зі стилістичними фігурами, прийомами, до яких належать явища неповноти речень, приєднування, парцеляції тощо.

Визначаючи статус експресивної синтаксичної конструкції, традиційно спираються на два критерії: прагматико-стилістичний, вектор якого спрямований на виразність і певний ефект впливу, та формальний, зорієнтований на наявність синтаксичного розчленування. Структурного вираження експресії досягають переміщенням змістового центру конструкції на неочікувану позицію. Саме тому засоби експресивного синтаксису є універсальними складниками конструювання будь-якого художнього тексту.

Н. Івкова наголошує на тому, що проникнення засобів експресивного синтаксису до українського писемного мовлення спричинене граматичним ладом української мови, основу якого становить розмовне мовлення, що характеризується внутрішньою членованістю цілісних змістових єдностей [11, с. 4]. Набір засобів

експресивного синтаксису в художньому стилі залежить передусім від творчої особистості письменника, його ідейно-естетичної концепції, світобачення. Як слушно зауважує Г. Акімова, повторення словоформи, словосполучення чи речення є порушенням синтагматичного ланцюга й уже за цією однією структурною особливістю має змогу перетворитися в експресивний синтаксичний прийом [1, с. 127]. Конструкції з повтореннями, особливо поширеними, не вміщуються у відомі традиційні схеми синтаксичних зв'язків. Слова, що повторюються, ніяк не підпорядковані, а в явищі самого повторення й у відсутності традиційного зв'язку між словами закладені елементи експресії, яка додатково виражається паузою перед словоформою, що повторюється, а також особливою інтонацією її вимови [17, с. 127].

Категорія експресивності й досі залишається предметом наукової дискусії, її активно досліджують українські та зарубіжні мовознавці. Поняття мовної експресії є дотичним до термінів «емоційне», «оцінне». Є багато версій співвідношення понять «експресія» – «емоція». Одні лінгвісти схиляються до думки, що експресія та емоційність – позначають одне й те саме поняття, інші їх розмежовують. Основною відмінністю між емоцією та експресією є те, що емоція – ненавмисна, спонтанна, це «порив душі», а експресія має чітко вмотивований, умисний характер, вплив на людину через уведення до тексту спеціальних мовних засобів [1, с. 82].

Схоже визначення знаходимо в Енциклопедії української мови за редакцією В. Русанівського: «Експресивність – властивість мовних одиниць підсилувати логічний та емоційний зміст висловленого, поставати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови. Емоційне в мові завжди є експресивним, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [20, с. 170].

Дослідники пропонують два підходи до витлумачення експресивного в синтаксисі: перший пов'язує експресію з модальністю, другий – з концепцією суб'єктних форм синтаксису.

Експресивність як спеціальний прийом писемного мовлення супроводжують значні конструктивні зміни. Загалом експресивний синтаксис реалізує експресивні функції парцеляції, сегментації, вставних конструкцій, побудови складних речень, еліпсиса, антиеліпсиса, усічення тощо.

У наш час експресивний синтаксис досліджують С. Єрмоленко [10], В. Ткачук [18], І. Дегтярьова [7]. Дисертаційні дослідження Н. Ладиняк «Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного» (2007) [14], Н. Івкової «Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі» (2007) [11], Т. Шевченко «Парцеляція в українському поетичному мовленні другої половини ХХ ст.» (2007) [24] засвідчують дослідницький інтерес до синтаксичних засобів вираження експресивності.

За синтаксисом визнаний великий стилістичний потенціал, пов'язаний із традиційними засобами синтаксичної стилістики: використанням різних типів простих і складних речень, порядку слів, паралельних і синонімічних синтаксичних конструкцій, звертань, вставних і вставлених одиниць, різних способів передавання чужого мовлення, парцельованих, приєднувальних конструкцій, еліпсів. Отже, як підкреслює С. Єрмоленко, експресивність синтаксису пов'язана зі структурами, що несуть у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а також з особливим актуальним членуванням фрази, виділенням теми й реми. Виконувати експресивну функцію в конкретному тексті здатні будь-які мовно-виразові засоби, проте в мові наявні усталені прийоми досягнення експресивності висловлюваного – тропи і фігури, і тому синтаксичні засоби експресії також пов'язані з поняттям про стилістичні фігури [10, с. 327].

Експресивні конструкції утворюють відкритий ряд. Г. Акімова наводить перелік явищ, які зазвичай уналежнюють до експресивних конструкцій: парцеляція, сегментація, лексичний повтор із синтаксичним поширенням, питально-відповідні конструкції в монологічній мові, номінативні речення (переважно ланцюжки номінативних речень), вставні конструкції, особливі випадки словорозташування та ін. [1, с. 87]. Перелік експресивних конструкцій у різних авторів може розширюватися.

Зокрема, Н. Гуйванюк, окреслюючи досягнення й проблеми експресивного синтаксису, зараховує до конструкцій експресивного синтаксису естетично наснажені висловлення, зокрема конструкції з антиципацією (особлива стилістична фігура, яка полягає у певному відхиленні від звичайної лінійної послідовності елементів речення чи тексту, за якого антиципований (випереджувальний) елемент (переважно займенник) уживається перед прямим позначенням об'єкта, з яким він семантично і синтаксично співвідноситься); синтаксичний паралелізм; актуалізацію мовних засобів, тісно пов'язану з авторськими інтенціями; структурування синтаксичних одиниць (неповні реалізації речення, парцельовані, обірвані чи сегментовані конструкції, еліпсація чи незавершеність висловлення); варіювання синтаксичних конструкцій, варіантні й художні способи структурування висловлень, що відбивають той самий фрагмент дійсності (порядок слів, членування тексту на більші чи менші одиниці); часте використання авторських порівняльних конструкцій, складні речення, між предикативними частинами яких встановлюються відношення антитези чи мовного парадоксу [6, с. 415–418]. Конструкції стають експресивними лише за наявності відповідного стилістичного ефекту.

Поняття «експресивність» подекуди ототожнюють з поняттям «експресія». Утім, це не одне і те ж саме. Якщо експресія – це інтенсифікація (збільшення, підсилення) виразності, то експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака, що деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу, активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача). На нашу думку, «експресивний» треба тлумачити як «інтенсифіковано (збільшено, підсилено) виразний» [22, с. 7].

Якщо експресія виявляється лише на мовленнєвому рівні, то експресивність буває як мовленнєвою, так і мовною. Мовленнєву інтенсифіковану виразність пов'язують із планом цілеспрямованого вживання, актуалізацією лінгвальних одиниць,

із планом їх постійного функційного «освіження», оновлення, а мовну – з їх константою, узуально закріпленою конотативною ознакою [22, с. 8].

Оскільки в колі наших наукових інтересів перебувають синтаксичні особливості ідіостилю О. Гончара, зокрема його щоденникових записів, то розглянемо функціонування синтаксичних структур, що створюють експресію в його «Щоденниках».

Функційну лінгвостилістичну активність виявляють прості дієслівні присудки уснорозмовної форми, що ускладнюються й емоційно підсилюються частками (сполученнями часток) [22, с. 169]: *«Дивна ситуація: довкола ціла ватага письменників-депутатів, вельми впливових людей вчорашніх друзів, а ніхто не поцікавився як там здоров'я проголошеного Кембріджем “всесвітнього інтелектуала”, чи має він бодай найпростіші ліки, – ні, не поцікавилися!»* (3, с. 451).

Одним з найефективніших стилістичних прийомів видобування й передавання емотивної експресії є парцеляція, тобто таке актуальне розчленування (сегментування) єдиної синтаксичної структури простого або складного речення, за якої вона втілюється не в одній, а в кількох інтонаційно-сміслових мовленнєвих одиницях. Сенс цього прийому полягає в тому, щоб надати мовленню динаміки, щоб спеціально порушити звичні синтагматичні моделі з метою емоційного підкреслення, емпатичного виділення тих чи тих слів і словосполучень: *«Дівчина, схиляючись до подруги, щось шепоче їй, а очима в той час гуляє по інших, ловлячи, як їм подобається вона в цю мить, коли шепоче подрузі. Дивиться на себе мовби очима інших. Не може забути про себе ніколи»* (2, с. 132).

Формально та функційно на парцеляцію дуже схожий прийом приєднання. Його застосовують у тому разі, коли логічно зв'язані частини висловлювання ніби не вміщуються в одну структурно-сміслову площину, коли на додаток до сказаного треба повідомити іще щось, – дуже важливе, істотне, коли треба щось емоційно уточнити. За таких умов з'являються розриви й невідповідності між стилістичними застосуваннями

синтаксичних форм та їх нормальними значеннями [22, с. 174–175]: *«Хоча у них злодіїв, кажуть, мало. Рідкість»* (1, с. 273); *«Концерт із творів Людкевича. Симфонічний оркестр і «Думка» виконують «Кавказ». Диригує Степан Турчак. Дуже добре»* (1, с. 323).

Іншою стилістичною фігурою, що створює емотивну експресію, є ампліфікація – нагромодження однорідних елементів мови для підсилення виразності та емоційності останньої: *«Чи буде це справжня еліта пушкінського, герценівського типу, чи буде це грубий невіглас-чиновник, без найменшого поняття про шляхетність, без освіти, без смаку...»* (1, с. 351); *«Подалі від цього бруду, інтриг, доносів, від дрібних, жалюгідних, дволикх і двоєдухих...»* (2, с. 91).

Експресивно-видільну функцію виконує і психологічно мотивований лексичний повтор. У спонтанному мовленні він відбиває властивості думки, її драматизм й емоційну імпульсивність, стихійну спробу мовця перебороти неадекватність одиничного слова суб'єктивному почуттю. У неспонтанному ж (продуманому, творчо організованому) мовленні – це наслідок стилістичного осмислення слова [22, с. 176]: *«Все буйне, зрошується все. Ніде землі й клаптик не гуляє»* (1, с. 272); *«Йшлося ж бо не просто про те, щоб вижити, а ще й хотілося для України щось добре зробити, щось захистити і весь час когось рятувати, рятувати...»* (3, с. 384).

Отже, між емоційним (психологічно мотивованим) та експресивним (лінгвостилістичним) у мові наявний нерозривний зв'язок, але цей зв'язок характеризує не взаємозамінність, а чітке співвіднесення. Появу мовленнєвої експресії на емотивній основі щоразу пояснюють тим, що людське слово – це сильний стимулятор психологічної мобілізації й інтелектуальної активізації суб'єкта [22, с. 178].

Отже, мові властива експресивність. У її межах мова виконує дві важливі функції: експресивну й емотивно-конотативну. Експресивність синтаксичної структури як стилістичної категорії формується за допомогою відносного відхилення від сталого порядку організації синтаксичної

структури. Таке відхилення має семантичний, функційний і структурний характер.

Бібліографічні посилання

1. **Акімова Г. Н.** Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. Н. Акімова. – М. : Высшая шк., 1990. – 168 с.
2. **Акімова Г. Н.** Развитие вставных конструкций / Г. Н. Акімова // Новое в синтаксисе современного русского языка. – М. : Высшая шк., 1990. – С. 52–65.
3. **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
4. **Галкина-Федорук Е. М.** Современный русский язык. Синтаксис / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Учпедгиз, 1958. – 199 с.
5. **Глазкова М. Ю.** Экспрессивный синтаксис в современной публицистике (на материале русскоязычных и англоязычных аналитических общественно-политических статей) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / М. Ю. Глазкова. – Ростов-на-Дону, 2010. – 22 с.
6. **Гуйванюк Н. В.** Экспрессивный синтаксис // Слово – Речення – Текст / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 409–478.
7. **Дегтярьова І. О.** Стилiстичний синтаксис української постмодерністської прози / І. О. Дегтярьова // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 27–38.
8. **Демченко Л. И.** Семантические типы предикатов в эллиптических конструкциях / Л. И. Демченко // Проблемы теории членов предложения / отв. ред. В. Н. Мигирин. – Кишинев : Изд-во «Штиинца», 1973. – С. 23–36.
9. **Ермоленко С. Я.** Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / С. Я. Ермоленко. – К., 1989. – 400 с.
10. **Ермоленко С. Я.** Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Ермоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

11. **Івкова Н. М.** Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Івкова. – Горлівка, 2007. – 218 с.
12. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
13. **Конопленко Н. А.** Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. А. Конопленко. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
14. **Ладиняк Н. Б.** Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. Б. Ладиняк. – К., 2007. – 20 с.
15. **Матвійчук О. М.** Експресивний синтаксис [Електронний ресурс] / О. М. Матвійчук. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/5802/1/221-223.pdf>.
16. **Омаева З. Я.** Синтаксические конструкции экспрессивного типа как средство выражения авторских интенций (на материале художественных произведений В. В. Набокова) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / З. Я. Омаева. – Махачкала, 2006. – 176 с.
17. **Селіванова О. О.** Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
18. **Ткачук В. М.** Категорія суб'єктивної модальності / В. М. Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
19. **Томусяк Л. М.** Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Томусяк. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
20. **Українська мова.** Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
21. **Харченко С. В.** Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. ...

- канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 21 с.
22. **Чабаненко В. А.** Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.
23. **Шаховский В. И.** Категории эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1987. – 192 с.
24. **Шевченко Т. В.** Парцеляція в українському поетичному мовленні другої половини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Шевченко. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
25. **Шипова И. А.** Эмоциональный синтаксис в немецкоязычном художественном дискурсе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / И. А. Шипова. – М., 2005. – 17 с.
26. **Якобсон Р. О.** Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм : «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Гончар О.** Щоденники : у 3 т. / О. Гончар. – К. : Веселка, 2002. – Т. 1. (1943–1967). – 455 с.
2. **Гончар О.** Щоденники : у 3 т. / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 2. (1968–1983). – 607 с.
3. **Гончар О.** Щоденники : у 3 т. / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 3. (1984–1995). – 646 с.

Рецензент: д. філол. н., проф. Попова І. С.